

Erzurumda İktisadî ve İc̄timai Müşahedeler

Yazan:

Prof. Dr. ZİYAETTİN FAHRİ FINDIKOĞLU

Bundan bir müddet evvel Üniversitece neşredilen kollektif bir eserde «Erzurumun iktisadî vaziyeti» hakkında bir etüd neşretmiştim^[1]. Şarkî Anadolunun bu muntakasma ait bazı iktisadî müşahedeleri ve notları ihtiya eden bu yazıda, yazının bir konferans mahsulü olması dolayısıyla, birtakım iktisadî mahallî meselelere sadece temas edip geçmek zarureti hâsıl olmuştu. Bu defa bu hâdiselerden bazılarını ayrı ayrı ele alacağız. Yerinde, resmî veya hususî kaynaklardan elde edilen bu malûmatı, Türk iktisatçılarının memleket iktisadiyatına dair serdedecekleri mülâhazalarda ve yapacakları terkiplerde malzeme olmak üzere, neşrediyoruz.

I

ERZURUM İKTİSADÎ HAVZASI

Erzurum iktisadî havzasına ait bazı müşahedelerimizi kaydederken herşeyden önce bu havzadan neyi ve hangi coğrafi sahayı kasdettiğimizi belirtmek gerektir. İlkin bu hususta yapılan tecrübeleri sıralıyalım:

Klâsikleşmiş bir telâkkiye göre, Erzurum yaylâsı, «Cezirei Ulya» ismiyle birlikte Erzurum, Diyarbakır, Bitlis, Elâzığ, Van'ı muhtevidir. Meselâ son zamanlardaki coğrafyacılarımız, Erzurumun iktisadî coğrafyasını bu kadro içinde yoklamışlardır^[2]. İdarî bakımdan Erzurum havzası, Osmanlı İmparatorluğunun idare tarihini aksettir-

[1] Bk. Üniversite Haftası: Erzurum, 1941. Üniversite neşriyatından. Bu kollektif eserdeki etüdüdüzüün ismi «Erzurumun İktisadî Vaziyeti ve Türk İktisadiyatındaki Mevkii» olup ayrıca da neşredilmiştir: «İş», Sayı 28.

ren tebeddüllere maruz kaldı. Tanzimata gelinceye kadar Erzurum, *Evlîya Çelebi*'nin ifadesile «Azerbaycan civarında çok vâsi bir eyalet» dir^[3]. Erzurumda Lala Paşa camiinin kapısı yanındaki kitabenin bahsettiği ve gösterilen müsaadelerin ait olduğu yerler, işte bu «Erzurum» u teşkil ediyor ki, eyaletin ilk Osmanlı «paşa» sı *Ferhat Paşa* (H. 932) dir^[4]. *Hammer*'in tafsîlâtı ile anlattığı ve on sancaktan ibaret gösterdiği bu «Eyaleti Erzurum» un bir ucu, Azarbaycan içrelerine kadar uzanmaktadır.^[5] Ancak idare tarihi itibarile gözönüne alınabilecek olan bu mıntaka, iktisadî bakımdan ne tarihî, ne de aktüel hiçbir ehemmiyete malik değildir.

Tanzimattan sonraki 1865 vilâyet teşkilâtında «eyalet» likten «vilâyet» liğe geçen Erzurum, on sancağa ayrıldı: Erzurum, Van, Kars, Muş, Çıldır, Bayazıt, Erzincan. İlk valisi *Mehmet Emin Muhlis Paşa* olan bu Erzurum, yakın zamana kadar «vilâyatı selâse» denen Kars, Ardıhan ve Artvin taraflarını olduğu gibi bütün Van ve Bitlis havalisini de ihtiva etmektedir. Bu muhtelif on sancağın ayrıca kırk kazaya da ayrıldığını görüyoruz. İkinci meşrutiyet devrinde vilâyet teşkilâtı büyük bir nisbette tâdilâta uğramış, yalnız üç sancaklı bir mmtaka haline gelmiştir: Erzurum, Bayazıt, Erzincan. Cumhuriyet devrindeki radikal vilâyet teşkilâtı, bu sahayı daha ziyade küçülterek iki sancağı müstakil Erzurumu, yedi kazalı bir vilâyet haline getirmiştir.

Bugünkü yedi kazalı Erzurum vilâyetinin tam bir iktisat havzası teşkil edip etmediği meselesi Erzurum iktisadî coğrafyası üzerinde çalışanlar için üzerinde durulacak bir noktadır. Keza muhtelif idarelerin gözönünde tutacakları Erzurum mmtakası, bir vahdet arz ediyor mu? Bu cihet de mühimdir. Erzurum posta idaresi, Erzurum Ziraat Bankası, Ticaret Müdürlüğü, İktisat Âmirliği... ilâh. aynı hududu taşıyan bir *Erzurum mıntakası* üzerinde birleşmemektedirler. Bunlardan birine işaret edelim: Ziraat Bankası itibarile Erzurum Karaköseyi, Bayburdu, Tercanı da içine alıyor, böylece Cumhuriyetten

[3] Bk. *Evlîya Çelebi*, C.2, sf.205: «Azerbaycan civarında bir eyalet. Çok vasi. Bazı tevarihte Nevşirvan binası denilmişse de asıl sahihi Akçekoyunlu padişahlardan Erzenbay binasıdır. Ecdadı Mahan diyarından gelip Van deryası kenarında Ahlat kalesini bina ederek anda sakin oldular...»

[4] Bk. *Salnamei Erzurum*, sene 1288, sf.151. Canikli Ali Paşa, Erzurumda ölmüştür. Mezar taşı son zamanlardaki belediye tahribatından Abdürrahim Şerif himmetile kurtarılarak «Çifte minareler» de muhafaza ettirilmiştir. Bu hususta (*Dumlu Mecmuası*, 1937 Erzurum, sayı 2) de malûmat vardır.

[5] Bk. *Hammer*: *Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung*, C.I, sf.245.

evvelki üç sancaklı Erzurum vilâyeti hayaline sadık kalıyor. Aynı suretle Erzurum Sıhhat ve Ticaret Müdürlüklerinin «Erzurum» dan kastedtikleri sahalarda başkalaşmaktadır. Biraz sonra nakledeceğimiz müşahedelerin taallük ettiği işletme yerleri itibarile Erzurum İktisat Âmirliği, büsbütün başka bir mntakaya nezaret etmekte, hattâ Trabzona bağlı bulunmaktadır. Bunlardan hangisinin Erzurum havzasının hakikî ihtiyaçlarına tekabül ettiği meselesi ile, iktisat, sıhhat, ticaret, banka, posta muameleleri itibarile muhtelif sahalardan bulunmasından mütevellit idarî mahzurların üzerinde durulacak bir nokta olup olmadığı meselesini vazetmek lâzımdır^[6]. Biz şimdilik mütalealarımızı, daha ziyade bugünkü yedi kazalı Erzurum sahası itibarile serdedeceğiz. Yalnız şu kadar söyliyelim ki, gerek idarî işler, gerek iktisadî ve ticarî muameleler bakımından vahdet arzeden bir Erzurum havzasının tesisi, daha faydalı olacaktır. Bu nokta, yalnız Erzurum için değil, bütün idarî teşkilâtımız için de ortaya sürülecek bir bahis olduğuna göre, sadece işaret edip geçiyoruz.

II

ESNAF VE İŞ HAYATI

İş Kanununun 1939-1940 Erzurumundaki tatbikatına mevzu olan iş yerlerine işaret edilecek olan bu pragrafa başlamadan önce birkaç tarihî notun kaydedilmesi faydalı olsa gerektir.

Esnaf ve küçük zanaatlar bakımından Erzurum havzası, İmparatorluk ve hattâ Meşrutiyet devrinde oldukça mühimdi. Bu havzaya ait eserlerde gerek Erzurumun, gerek civarının zengin bir Ortaçağ iktisadî manzarası arzettiği hikâye edilmektedir. Erzurum tarihi hakkındaki tetkiklerle tanınmış olan bir müellif, iktisadî Erzurumu tetkik ederken bu havzanın aynı zamanda umumî iktisat tarihimizin henüz aydınlanmamış bir meselesi olan Ahîlik'le alâkasına işaret ediyor^[7]. Başka bir muharrir, iktisadî meselelerle alâkadar bir mecmuada Erzurum esnaf hayatının 1925 de bile canlılığını muhafaza eden hususiyetlerinden bahsetmişti^[8]. *Abdürrahim Şerif*, birkaç se-

[6] Son zamanlarda Yusufeli kazası halkı, bağlı bulunduğu Artvin vilâyetinden ayrılarak evvelce bağlı bulunduğu Erzuruma bağlanmak için Dahiliye Vekâletine müteaddit müracaatlarda bulunmuşlardır. Filhakika kazanın iktisadî ve coğrafî vaziyeti bu müracaatları haklı gösterecek bir haldedir.

[7] Bk. A. Şerif: Erzurum, 1935.

[8] Bk. S. Raif: Erzurumda esnaf hayatı, Meslek Mecmuası, 1925, sayı 38.

ne evvel neşrettiği bir makale serisinde şöyle diyor: «Tanzimattan yani 1839 dan evvelki Erzurumda, erkek ve kadın herkes çalışır, her aile ihtiyaçlarını elbirliğiyle temin etmiye uğraşır. Sanatkârlar, küçük ve büyük tacirler yaptıkları işlerin cinsine göre sınıflara ayrılmışlardı: Kürkçüler, çubukçular, semerciler, bıçakçılar... ilâh. Bunların çoğu bugün ortadan kalkmıştır. Bu zanaatkârlar, şehrin muhtelif semtlerinde toplu olarak sanatlarını icra ederlerdi... Yeniçeri ocağının lâğvına kadar Erzurum kalesindeki Sipahi ve Yeniçerilerin teçhizat ve levazımının çoğu, Erzurum esnafları tarafından temin edildiğinden Erzurumda harp sanayii İstanbul derecesinde yükselmişti.»^[9] Aynı muharririn bir başka makalesindeki malûmata bakılırsa, halı tezgâhları çok ileri olan Erzurumun eski adlarından biri, aynı zamanda (halı) nm adını teşkil etmiş, fakat diğer zanaatların inhitatını icabettiren sebepler Erzurum halıcılığını da söndürmüştür.^[10] Hususî bir kütüphanede mevcut olan yazma bir coğrafya kitabına göre on sekizinci asrın sonlarındaki Erzurum, eski Erzurumu oldukça canlandırmaktaydı: «Tüccar hanlarında mecmu' diyarın emtiai nadîdei fahire ve me'kûlâtı nadirei mütenevviyası mevcut ve... kilidi diyarı İran olup... kalîçeler, seyf ve esliha takımları ve bazı ekmişe... bulunup...».^[11] Yarım asır evvele ait Erzurum salnameleri, geçen asırların Erzurumunun sönük de olsa yaşadığını gösteriyor. 1900 yılına ait bir salnamede kılıççılık, kendircilik, tüfekçilik, kundakçılık, oymacılık, bakırcılık, demircilik... gibi zanaatlar sayıldıktan sonra her çeşit «edevatı beytiye ve ziraiyeye müteallik levazımı imale muktedir sanatkârlar» m mevcudiyetinden bahsederken şu malûmat veriliyor: «Kına, sandalye ve sarraciyenin her nev'i ve hususile İspanyol mamulâtı eğer ve palanlara müşabih pek güzel at eğer ve palanları ve koşum takımlarını âmil zanaatkârlar...» vardır.^[12]

1914 ten evvelki Erzurumun küçük sanat hayatına ait malûmat, böyle bir havzanın nasıl olup da birdenbire inhilâl ettiğini hayretle düşündürmektedir. Umumiyetle iktisadî vâkıalar tarihimizi de alâkalandıran bu noktada iktisat tarihçisi kadar iktisat politikacısını da teccüsse ve tefekküre sevkeden meselelerin bulunduğu şüphesizdir.

[9] Bk. A. Şerif: Erzurumda iş ve aile hayatı, Atayolu Mecmuası, 1939, Sayı 1.

[10] Bk. Kz. Sayı 2.

[11] Bk. Ebulbekir Feyzi: Hülâsai Ahval-il büldan fi memaliki Devleti âli Osman, 1209 H., sf. 149. Bu eser Prof. Mükrimin Halil'in hususî kütüphanesinde bulunmaktadır.

[12] Bk. Salnamei Erzurum, 1316, sf. 272.

Bugünkü Erzurumda enkaz halinde izleri görülen bazı küçük sanat sahalarının tesbiti ve modernleştirilmesi, başlıbaşına bir mesele teşkil etse gerektir^[13]. Bu sahalarda emektar olan ihtiyarları bulduktan sonra bunların sanatkârlıklarından istifade edecek «çırak» larm, yerli bir tabirle «şekirt» lerin^[14] yetiştirilmesi, umumiyetle küçük sanatlarımızın ihyâsiyle de ilişkili bir meseledir^[15]. Son seneler zarfında bu hususta inkişaf gösteren bir saha, Oltu taşlarından yapılan ziynet eşyasıdır. Bir taraftan Erzurum havzasının trene kavuşması, diğer taraftan yarınki Türkiyede inkişafını düşündüğümüz dahillî turizmin Palandöken'leri Tortum şelâlesini, Fırat'ın kaynağı olan dağ ve tepeleri her mevsim için ayrı ayrı hususiyetlere malik şekilde kıymetlendirilmesi lüzumu, başka yerli zanaatlar gibi (meselâ ehramcılık, halıcılık, cecimcilik...) bu ziynet eşyası için de pazar temin edilebilir^[16].

İktisat tarihi ve politikasıyla alâkalı olan bu satırlardan sonra müşahedelerimizin taallûk ettiği 1940 yılında Erzurumda esnaf ve iş hayatının arzettiği manzarayı çizeceğiz ve bu hususta sadece istatistik notlarla iktifa edeceğiz.

Bugünkü Erzurum esnafı, ticaret odalarına bağlı esnaf cemiyetleri halinde kısmen teşkilâtlanmıştır. Bunları, cemiyetleri bulunanlar ve bulunmayanlar diye iki gurupa ayırarak zikrederim:

[13] Bk. Son Telgraf gazetesinin (Küçük sanatların inkişafı) anketi, 2/mayıs/1942. Ankete verdiğim cevapta misal olarak Erzurum küçük sanatlarından bahsedilmiştir.

[14] «Şekirt», şakird'in mahalli telâffuz tarzıdır.

[15] Bk. Ağaoğlu Samet: Küçük Sanatlar, 1940. Bu sahada İktisat Fakültesi Doçentlerinden Dr. Orhan Tuna'nın Hukuk ve İktisat Fakülteleri Mecmualarında ki neşriyatı da zikre değer. Bk. Hukuk Fakültesi Mecmuası, 1941, C. V, Sayı 4; İktisat Fakültesi Mecmuası, 1942, C. 3, Sayı 3-4.

[16] 1940 senesinde Erzuruma ilmi bir tetkik seyahati yapan ve Rektör Cemil Bilsel riyasetinde Prof. Sıdkı Sami, Ali Fuat, Tevfik Remzi, Kâzım İsmail, Muzaffer Esat. Mükrimin Halil. Sâdi, Muhiddin, Ziyaettin Fahriden teşekkül eden heyet âzası Erzurumda sırasile 45, 215, 50, 40, 70, 75, 5, 50, 5, 40 yani 595 liralık alış veriş etmiştir. Bu alış verişin sadece Erzurumun yerli zanaat mahsullerine, bu arada Oltu taşı ve mücevherat maddelerine taallûk ettiğini, ancak üç, dört günlük bir ikamet esnasında yapıldığını söylemek, «yerli mahsul ve mamullerin kıymetlendirilmesi» ameliyesinin bereketli neticeleri ve dahillî turizmin faydaları bakımından teşvik edici olacaktır, kanaatindeyiz.

I. — Cemiyetleri bulunan esnaf:

<i>Nev'i</i>	<i>Âza sayısı</i>
Bakkal esnafı (manavlar dahil)	101
Tabak esnafı	55
Sobacı ve tenekeci esnafı (camcılar dahil)	55
Cambazlar (mal ve davar komüsyoncuları)	163
Kahveci esnafı	87
Nalbat esnafı (mihçılar dahil)	47
Abacı esnafı	35
Arabacı esnafı	27
Fırıncı esnafı	38
Kavaf esnafı	34
Kunduracı esnafı	29
Kasap esnafı	31
Marangoz esnafı (marancılar, taşçılar dahil ^[17])	64
Berber esnafı	34
Bakırcı esnafı (kalaycılar dahil)	21
Demirci esnafı	20
Aşçı esnafı	24
Alehtar esnafı	39
Boyacı esnafı (alçıcılar dahil)	28
Oturakçı esnafı ^[18]	32
Çarıkçı esnafı	8
Kuyumcular esnafı	16

II. — Cemiyetleri bulunmayan esnaf:

<i>Nev'i</i>	<i>Âza sayısı</i>
Tarakçı esnafı	6
Hamamcı esnafı	11
Keçeci esnafı	8
Makinistler (şoförler dahil)	30
Simsarlar	13
Kevelciler	5
Celepler	16

İşte 1940 yılında resmî kayıtların ve şahsî müşahedelerimizin ne-

[17] Kağıt levazımı imal edenler.

[18] Bu sayı yalnız dükkân sahibi oturakçıları gösteriyor. Sergi kuranlar (ki sayısı 15) ve ayak tellâlları (ki sayısı 10 dur) bu sayıya dahil değildirler.

<i>İşin ismi</i>	<i>İşin müteahhidi veya sahibi</i>	<i>İşçi sayısı (usta dahil)</i>
1 — Erkek M. M. binası	Topçuoğlu Mustafa	450
2 — Sinema binası	» » »	40
3 — İnhisar binası	» » »	10
4 — Erkek M. M. ilâve tamirâtı	Mühendis Galip	250
5 — Nafia yol silindir işi	Dökümcüoğlu Nurettin	14
6 — Doğu kiremit fabrikası	Bayraktaroğlu İsmail	70
7 — Kunduracı mağazası	İsmail Şevki	10
8 — Beyoğlu terzihanesi	?	12
9 — Ağzıaçık maden işletmesi	Hüsnü	12
10 — Horasan köprüsü	Topçuoğlu Mustafa	70
11 — Karagöl tuzlası	İnhisar İdaresi	15
12 — Tato tuzlası	» »	8
13 — Aşkale tuzlası	» »	30
14 — Kırmızı tuzlası	» »	20
15 — Oltu tuzlası	» »	12
16 — Sağırkaya tuzlası	» »	8
17 — Bar tuzlası	» »	24
18 — Muhlis tuzlası	» »	45
19 — Çökenler tuzlası	» »	10
20 — Onuncu işletme müdürlüğü	Demiryollar İdaresi	26
21 — Gez ilk mektebi	Remzi	32
22 — Nafia yol işi	Murtaza oğlu	3000
23 — İstasyon	Demiryollar İdaresi	60
24 — Dikiş makine kumpanyası	Singer	7
25 — Rakı imalâthanesi	İnhisarlar İdaresi	29
26 — Ilıca istasyonu	Muhiddin	4
27 — Hasankale, Tortum, Aşkale hükümet binaları	Muhiddin	60
28 — İlkmektep	Muhiddin	11
29 — Hasankale ve Tortum İnhi- sar daireleri	Fikri	20
30 — Parke işi	Akif	25
31 — Hükümet konağı	Sadi	25
32 — Parke işi	Ruhi	14
33 — Çocuk doğumevi	Raşit	25
34 — Tayyare Cemiyeti binası	Sabri	20
35 — Yol inşaatı	Faik	36

Makinist muavini yevmiyesi	100 — 150
Taşçı yevmiyesi	200 — 250
Duvarcı »	200 — 250
Dülger »	200 — 250
Marangoz »	200 — 250
Dođramacı »	250 — 300
Camcı »	150 — 200
Demirci »	200 — 250
Demirci çırağı yevmiyesi	90 — 110
Tenekeci yevmiyesi	175 — 225
Sıvacı »	200 — 250
Boyacı »	150 — 200
Badanacı »	100 — 150
Asvaltçı »	200 — 250
Betoncu »	200 — 250
Mozayık ve fayansçı yevmiyesi	250 — 300

İş Kanununun tatbikatını takibetmek itibarile gözönüne alınan Erzurum havzasının iş yerlerine ait bu notların arkası sıra birkaç noktanın belirtilmesi faydalı olacaktır:

a) Bu elli işletme yerinin ancak yedisi (6, 7, 8, 24, 41, 42, 50) hususî eşhasa ve müesseselere aittir. Geri kalan 43 mahal, resmî veya beldî makamlarca idare edilmektedir.

b) İşçi sayısının tutarı 3017 olup bunun ancak 156 sı hususî eşhas veya müesseseler tarafından kullanılmaktadır.

c) Gösterilen işçi sayısı, alelâde amele tipi kadar maharet sahibi ve ihtisas erbabı ustayı da ihtiva etmektedir.

d) İşçi tipleri arasında marxist mânada işçi evsafını taşıyan yoktur. Yani bu işçilerin hepsi, fakir ve topraksız, yahut toprağını işletemeyip şehir ve kasabalara başvurmak mecburiyetinde kalmış köylülerimizden ibarettir. Buna rağmen topraktan ve köyden kopmuş değildirler. Çalışma imkânları bulunmadığı zaman köylerine giderler. Bunların köylerde nasıl yaşadıkları, toprak işletmesi bakımından ayrıca ele almıya değer.

e) Listemize dahil iş yerleri, gerek 1938, 1939 ve gerek 1940 senesi içinde ancak işçilerinin sayısının azaldığını bildirmek için alâkadar makama müracaat etmişlerdir. Bu müddet içinde hiçbir işletme, işçi adedinin arttığını bildirmemiştir.

f) İş yerleri ve müteahhitleri listesile, Erzurum Ticaret Odası âzasının 1940 daki tasnifine ait ve ileride bir tahlilini yapacağımız kısım arasında bir bağıllık tesis edildiği takdirde, fevkalâde sınıfın yegâne âzası olan *Topçuoğlu Mustafa*, Erzurum inşaat müteahhitleri arasında mühim bir mevki işgal etmekte, faaliyetini teşebbüsçülüğünü Erzurum havzası haricine bile teşmil eylemektedir. Müşahedelerimiz, Erzuruma, Trabzondan gelmiş olan bu müteahhidin 1939, 1940, hattâ 1941 daki teşebbüs kudretinin daha ziyade arttığını göstermiştir.
